М.З. Зәкиевнең синтаксис өлкәсендәге эшчәнлеге

Г.Ә.Нәбиуллина, КДУ

М. З. Зђкиев — хђзерге татар теле, тел тарихы њсешенђ гаять зур љлеш керткђн галим. Татар теле гыйлеменең кайсы гына тармагын алып карасак та, аныћ фђнни-методологик нигезен М.З.Зђкиевнећ фђнни-теоретик карашлары, тагълиматлары тђшкил итђ. Олуг остаз ќитђкчелегендђ эшлђгђн тел галимнђре Г. Ф. Саттаров, Ф.С. Сафиуллина, С.Ш. Поварисов, Р.А. Йосыпов, Ш.Асылгәрәев, М.Б.Хәйруллин, Ф. Галлямов - њзлђре дә фән докторлары, остазлар.

Академик М.З.Зђкиев, ић беренче чиратта, синтаксист галим. Татар теленећ системалы фђнни синтаксисын тљзњдђ М.З. Зђкиевнећ хезмђтлђре, џичшиксез, зур ђџђмияткђ ия булып тора. Филология фђннђре докторы, профессор И.Х.Ахматов М.З.Зђкиевнећ дљньякњлђм тюркология фђне њсешенђ кертќђн љлешен югары бђялђп, болай дип яза: “В научном изучении синтаксического строя тюркских языков мировая тюркология достигла больших успехов. В этом заслуга многих синтаксистов. Среди них имя М.З.Закиева выделяется так, как среди кавказских гор возвышается двуглавый Эльбрус, — самая высокая вершина Европы”[1].

Тљрки теллђрнећ грамматик тљзелешен аћлатуда њз мљстђкыйль карашы, њз мђктђбе булган галим инде илле ел дәвамында татар синтаксисы өлкәсендә зур хезмәт куя. Татар синтаксисы тарихында М.З.Зәкиев исеме Галим, бер яктан, татар синтаксисы тарихында Г.Ибраџимов, Г.Алпаров, Ќ.Вђлиди, В.Хангилдин грамматикаларында љйрђнелеп килгђн синтаксис књренешлђрне, синтаксик берђмлеклђрне кић планда ќентеклђп тикшерђ, фђнни-теоретик яктан баета, њстерђ. Икенче яктан, тел гыйлемендәге актуаль проблемаларны, рус һәм тљрки теллђрдђ чыккан хезмђтлђрне ќентеклђп љйрђнеп, татар синтаксисы фђненећ яћа, актуаль проблемаларын билгели.

---

[1] Ахматов И.Х. М.З.Закиев — выдающийся синтаксист. // И.Х. Ахматов // Академик Мирфатых Закиевич Закиев. — Москва: Инсан, 1998. — С. 300.

М.З.Зђкиевнеѕ кандидатлык хезмђте “Сказуемое в современном татарском литературном языке” дип атала (1954). Бу хезмђттђ тљрле модаль мђгънђлђрне: соклану, шатлык-куану, њкенњ, ачыну, кызгану, курку, шиклђнњ, аптырау, кайгы-сагыш белдерњ, њтенњ, ялвару, мљмкинлек мђгънђлђрен белдерњче фигыль хђбђр тљрлђре, эшнеѕ њтђлњ дђрђќђсен белдерњче кушма фигыль хђбђрлђр, бер њк џђм тљрле вакытта њтђлгђн эш-хђллђрне белдергђн фигыль хђбђрлђр гаять ќентекле рђвештђ тикшерелгђн.

1956 елда, кандидатлык хезмђтен яклагач, М.З.Зђкиевнеѕ бер составлы ќљмлђлђр мђсьђлђсен љйрђнеп язылган фђнни мђкалђсе басылып чыга. Ѓлеге мђкалђдђ автор бер составлы ќљмлђлђрне билгелђњдђ џђм тљркемлђњдђ ныклы принциплар булдыруга ирешђ. Бер составлы џђм ким ќљмлђлђр арасындагы њзенчђлекле якларны ќентеклђп тикшерђ, буталчыкларны хђл итђ: “...ќљмлђнеѕ барлык кисђклђре дђ бер генђ баш кисђк янында оешып бетсђ, андый ќљмлђ бер составлы була. Бер составлы ќљмлђгђ икенче состав љстђп булмый. Ђгђр икенче составны контексттан алып љстђп булса, ул бер составлы булмый, ике составлы, лђкин ким ќљмлђ дип танылa. Галим бер составлы ќљмлђлђрне љйрђнњ, аныѕ семантикасын тикшерњ андагы баш кисђклђрнеѕ бирелешен џђм семантикасын анализлауга кайтып кала, дип аѕлата, нђкъ менђ баш кисђклђрне љйрђнњ аркылы бер составлы ќљмлђнеѕ њзенчђлеклђре ачыкланып бетњен искђртђ. М.З.Зђкиев бер составлы фигыль ќљмлђлђрдђ ияне эзлђргђ тњгел, ђ игътибарны њтђњчегђ юнђлтђ[2].

М.З.Зђкиевнеѕ 1958 елда Казан дђњлђт университеты нђшриятында югары уку йортлары студентлары љчен “Хђзерге татар ђдђби теле. Синтаксис” дигђн гыйльми синтаксис басылып чыга. Ул югары уку йортлары студентлары љчен чыгарылган беренче дђреслек-кулланма була.

[2] Закиев М.З. Об односоставных предложениях в татарском языке / М.З.Закиев // Ученые записи КГУ. — 1956. — Т. 116. — Кн. 5. — С. 332—337.

Бу дђреслек шул чорларда чит ил џђм рус грамматикаларында булган яћа юнђлешлђрне љйрђнњ ягыннан зур яћалык алып килђ.

Дђреслек њз эченђ синтаксис бњлеген џђм шућа бђйлђнешле рђвештђ, пунктуацияне ала, татар телендђ слњйлђм тљзелешен, сњзтезмђлђрне џђм ќљмлђ тљрлђрен, ќљмлђ кисђклђрен билгели. Бу китапта беренче мђртђбђ синтаксисныћ љйрђнњ объекты — слњйлђм тљзелеше дигђн караш аћлатыла; сњзтезмђлђр џђм ќљмлђлђр арасында аерма билгелђнђ, сњзлђр џђм ќљмлђлђр арасындагы тезњле џђм ияртњле бђйлђнеш тљрлђре ачыклана. Шунысын искђртеп узарга кирђк: моћа кадђр язылган тюркологик ђдђбиятта ияртњле бђйлђнеш љч тљргђ — ярашу, башкарылу, янђшђлек тљрлђренђ бњлеп љйрђнњ яшђп килгђн була. Бу хезмђттђ ияртњле бђйлђнеш хђбђрлекле џђм ачыклаулы (тљгђллђњле) дигђн тљрлђргђ бњлеп тикшерелђ, ачыклаулы (тљгђллђњле) мљнђсђбђт, сњз тљркемнђренђ бђйлђп, сњзтезмђ термины астында љйрђнелђ. Шул рђвешле дђреслектђ автор, татар тел гыйлемендђ беренчелђрдђн булып сњзтезмђлђрне гаять ќентекле рђвештђ тикшереп анализ ясый. Моћа кадђр, гомумђн, тюркология фђнендђ дђ сњзтезмђлђр мђсьђлђсе аерым теллђрдђ љлешчђ генђ тикшерелгђн мђсьђлђ була, ђ татар телендђ бљтенлђй диярлек љйрђтелмђгђн мђсьђлђлђрнећ берсе булып тора[3].

Сњзтезмђлђрне љйрђнгђндђ, галим иярњче џђм ияртњче компонентларныћ морфологик билгелђрен нигез итеп ала џђм тњбђндђге сњзтезмђлђрне билгели: 1) ияртњче кисђге фигыль булган сњз тезмђлђре; 2) ияртњче кисђге исем булган сњз тезмђлђре; 3) ияртњче кисђге сыйфат булган сњз тезмђлђре; 4) ияртњче кисђге алмашлык булган сњз тезмђлђре; 5) ияртњче кисђге сан булган сњз тезмђлђре; 6) ияртњче кисђге рђвеш булган сњз тезмђлђре; 7) ияртњче кисђге модаль сњзлђр булган сњз тезмђлђре.

---

[3] Кђримова А. Кирђкле дђреслекнећ ќитди кимчелеклђре / А.Кђримова // Казан утлары. — 1959. — № 4. — Б. 61.

Бер составлы ќљмлђлђрне љйрђнњдђ автор тњбђндђге типларны књрсђтђ: билгеле ияле, билгесез ияле, гомуми ияле, иясез, атау, инфинитив џђм сњз ќљмлђлђр. Аћлашылганча, бу дђреслектђ бер составлы ќљмлђлђр оештыручы њзђкнеѓ формасына карап тљркемлђнђлђр.

Кушма ќљмлђлђрне тикшерњдђ дђ М.З.Зђкиевнеѓ тљркемлђњ принцибы зур игътибарга лаек. Кушма ќљмлђлђр иѓ элек бђйлђгечле џђм бђйлђгечсез дигђн тљрлђргђ, аннан џђркайсы тезмђ џђм иярченле кушма ќљмлђ тљрлђренђ аерып карала. Бу дђреслектђ беренче тапкыр аналитик џђм синтетик иярчен ќљмлђ тљрлђре књрсђтелђ, аларны билгелђњдђ бђйлђњче чараныѓ иярчен ќљмлђдђге хђбђр формасын тђшкил итњ-итмђве нигез итеп алына. Бередђ тезем турында да беренче тапкыр буларак мђгълњмат бирелђ џђм катлаулы кушма ќљмлђнеѓ киѓђйтелгђн тљре дип аћлатыла.

Тел белгече, галим А.Кђримованыѓ ђлеге хезмђткђ язган бђялђмђсендђ мондый юллар игътибарга лаек: “Моћа кадђр татар теленеѓ синтаксис тљзелешендђ кайбер њзенчђлеклђр аерым-аерым рђвештђ љйрђнелсђлђр дђ, аларны билгеле бер системага салып тљзелгђн џђм югары уку йортларында кулланырлык дђреслек юк иде ђле. Шуныѓ љчен тђкъдим ителгђн дђреслек — татар ђдђби теленеѓ фђнни синтаксисын тљзњдђ беренче џђм уѓышлы адым диясе килђ.

Дђреслектђ моћа кадђр татар тел гыйлемендђ бљтенлђй љйрђнелмђгђн љлкђлђр дђ яктыртыла. Иѓ тулы џђм тљгђл эшлђнгђн темалар сњз тезмђлђренђ, хђбђрнеѓ бирелешенђ, аерымланган кисђклђргђ карый”[4].

Татар теленеѓ системалы фђнни синтаксисын тљзњдђ беренче адым буларак, дђреслек, џичшиксез, зур ђџђмияткђ ия булып тора. Књренгђнчђ, татар теле синтаксисында хђзер љйрђнелђ торган синтаксик књренешлђр, грамматик кагыйдђлђрнеѓ нигезе академик М.З.Зђкиевнеѓ ђлеге дђреслеге

[4] Кђримова А. Кирђкле дђреслекнеѓ ќитди кимчелеклђре / А.Кђримова // Совет мђктђбе. — 1959. — № 4. — Б. 61.

белђн килеп керђ. Шуннан соћ студентлар, укытучылар џђм мђктђп балалары љчен синтаксис дђреслеклђре М.З. Зәкиев белән берлектә яисә аның дәреслекләренә таянып язылды.

М.З.Зђкиевнећ 1963 елда “Татар теленећ синтаксик тљзелеше” дигђн темага язылган докторлык диссертациясе татар сљйлђм тљзелешен аныћ бљтен катлаулылыгын, бљтен нечкђлеклђре белђн аћлатып язылган ќитди, саллы фђнни хезмђт булып тора. М.З.Зђкиевнећ ђлеге хезмђте фикер тирђнлеге, фђн логикасы, искиткеч зур фактик материалга нигезлђнње белђн татар тел белемендђ генђ тњгел, гомумђн тюркологиядђ югары бђялђнђ. Академик Б.А.Серебрянников аныћ турында “первая наиболее полная и логически безупречно построенная монография по синтаксису тюркских языков” дип язып чыга. Шул ук елда диссертация рус телендђ “Синтаксический строй татарского языка” исеме белђн аерым монография булып басылып чыкты.

М.З.Зђкиевнећ ђлеге 464 биттђн торган сал фђнни хезмђте татар синтаксисын тулысы белђн яктырту бурычын куйган беренче махсус монография була. Бу монография дњрт бњлектђн тора.

Беренче бњлектђ сљйлђмнећ џђм ќљмлђнећ тљп њзенчђлеклђре — хђбђрлек, модальлек џђм аларныћ татар телендђ бирелеше тикшерелђ. Хђбђрлекнећ бирелњ ысулына нигезлђнгђн ике составлы ќљмлђлђрнећ тљрлђре, ќљмлђнећ модальлекнећ бирелњ ысулына нигезлђнгђн тљрлђре (раслау, инкяр, хикђя, сорау, боеру, тойгылы) џђм модальлек белдерђ торган кисђклђр буларак, эндђш џђм кереш сњзлђр ќентекле яктыртыла.

Икенче бњлектђ сњзлђр бђйлђнеше љйрђнелђ. Тезњле џђм ияртњле бђйлђнешнећ хђбђрлекле, ачыклаулы (тљгђллђњле) џђм аныклаулы мљнђсђбђтлђрнећ сљйлђм оештырудагы рольлђре ачыла. Сњзлђр арасындагы ачыклаулы џђм аныклаулы мљнђсђбђтлђр, тезњле бђйлђнеш ќентеклђп тикшерелђ.

Љченче бњлек сљйлђмдђ ќљмлђлђрнећ њзара бђйлђнешен тикшерњгђ багышланган. Биредђ бик ќентекле рђвештђ кушма ќљмлђлђр

џђм синтаксик бљтеннђр (сложное синтаксическое целое) карала. Кушма ќљмлђлђр ић элек тезмђ џђм иярченле дигђн тљрлђргђ аерылалар. Иярченле кушма ќљмлђлђрне автор синтетик џђм аналитик дигђн ике тљргђ бњлђ, аларныћ стилистик вариантлар буларак бер-берсен алмаштыра алуларын књрсђтђ. Синтетик иярчен ќљмлђнећ баш ќљмлђгђ њзенећ хђбђр формасы аша бђйлђнње, аналитик иярчен ќљмлђнећ баш ќљмлђгђ хђбђр формасын тђшкил итми торган формалар ярдђмендђ бђйлђнње тулы бер система буларак тасвирлана. Мљнђсђбђтле сњзнећ, алмашлык булып, иярчен ќљмлђне алмаштырып килњен књрњ, баш ќљмлђдђге мљнђсђбђтле сњзнећ џђм аныћ ярдђмендђ бђйлђнгђн иярчен ќљмлђлђрнећ бер њк булуны табу авторныћ синтаксис фђне љлкђсендђге ачышы дип каралырга мљмкин.

М.З.Зђкиев монографиясенећ “Татар сљйлђменећ структур тљзелеше” дип аталган бњлегендђ књп тљрле проблемалар тикшерелђ: татар сљйлђменећ синтагматик тљзелеше, сљйлђмдђ сњзлђр џђм ќљмлђлђр тђртибе, татар сљйлђмендђ ќљмлђлђрнећ кимлеге, књп компонентлы кушма ќљмлђлђрнећ структурасы, аларныћ структур-грамматик, семантик бђйлђнеш њзенчђлелкђре, бђйлђњче чаралары, тезем. Бу бњлектђге проблемалар, яћача куелыш табып, њзенчђлекле хђл ителгђннђр.

Тюрколог галим И.Х.Ахматов ђлеге хезмђтнећ тел гыйлемендђге фђнни-теоретик, гамђли ђџђмиятен билгелђп, болай дип яза: “Как и для других работ М.З.Закиева, для книги “Синтаксический строй татарского языка” характерны оригинальность, глубина суждений, последовательность и непротиворечивость изложения, глубокая теоретическая обоснованность. Этим и объясняется актуальность и весомость данной работы как в научном, так и в практическом отношениях”[5].

[5] Ахматов И.Х. М.З.Закиев — выдающийся синтаксист. / И.Х.Ахматов // Академик Мирфатых Закиевич Закиев. — Москва: Инсан, 1998. — С. 306.

Мђгълњм булганча, 60 нчы еллар башында СССР Фђннђр академиясе Тел, ђдђбият џђм тарих институтында беренче татарча академик грамматика тљзњ бурычы куела. Аныћ синтаксис бњлеген язу академик М.З.Зђкиевкђ тапшырыла. Беренче академик синтаксис М.З.Зђкиев тарафыннан 1966 елда "Хђзерге татар ђдђби теле. Синтаксис" дигђн исем белђн бастырыла. Бу хезмђт студентлар џђм укытучыларга атап тљзелђ.

Татар теле тљзелеше белђн башка халыклар галимнђрен дђ таныштыру максатыннан чыгып, тиздђн бу академик грамматиканы русча эшкђртеп, яћадан бастырып чыгару бурычы куела. Књп тђ њтми 1969 елда, Мђскђњдђ, "Наука" нђшриятында аныћ "Современный татарский литературный язык. Лексикология, фонетика, морфология" дигђн беренче љлеше басыла (380 б.). 1971 елда шунда ук аныћ М.З.Зђкиев тарафыннан тљзелгђн "Современный татарский литературный язык. Синтаксис" дигђн томы дљнья књрђ (310 б.).

Студентлар џђм укытучылар љчен кирђк булганлыктан, М.Зђкиев 1974 нче џђм 1984 нче елларда синтаксис дђреслеген тагын да эшкђртеп, татарча бастыра: 1) "Хђзерге татар ђдђби теле (Синтаксис). Студентлар џђм укытучылар љчен. Тулыландырылган икенче басма. — Казан, 1974. — 336 б. 2) "Хђзерге татар ђдђби теле синтаксисы џђм пунктуациясе". Студентлар џђм укытучылар љчен кулланма: Казан, 1984. — 236 б. М.З.Зђкиевнећ ђлеге кулланмаларында гади џђм кушма ќљмлђ синтаксисы, текст синтаксисы џђм пунктуация турында ќентекле мђгълњмат бирелђ.

1) М.З.Зђкиев иярчен кисђклђр бњленешенђ яћалык кертеп, дњртенче иярчен кисђк — аныклагычны таный. Бу турыда М.Зђкиевнећ махсус фђнни мђкалђсе дђ басылып чыга[6].

[6] Зђкиев М.З. Ќљмлђнећ дњртенче иярчен кисђге — аныклагыч / М.З. Зђкиев // Совет мђктђбе, 1962. — № 9. — Б. 32—35.

2) Татар телендђ синтагма књренешен аерым алып љйрђнњ беренчелђрдђн булып 60 нчы елларда М.З.Зђкиев тикшерђ. Синтагмага хас њзенчђлеклђр, синтагма белђн сњзмезмђ арасында мљнђсђбђт, ќљмлђ кисђклђренећ тљзи џђм тљзи алмый торган очраклары гаять ќентекле рђвештђ бђян ителђ;

3) Сњз тђртибенђ бђйле рђвештђ актуаль кисђклђр турында беренче мђгълњматлар шулай ук М.З.Зђкиев тарафыннан ђйтелђ, соћрак аларны галимђ Ф.С.Сафиуллина кићрђк књлђмдђ алып тикшерђ.

4) М.З.Зђкиев татар теле синтаксисында љстђмђ дигђн терминны кулланышка кертђ.

5) Бер составлы ќљмлђлђрнећ њзенчђлеклђре, аларныћ структур-семантик тљркемнђре галим тарафыннан нигезле тђртиптђ тљркемлђп тикшерелђ. Элегрђк чыккан дђреслеклђрдђ бер џђм ике составлы ќљмлђлђрне тулы џђм ким ќљмлђлђр белђн бутап йљртелсђ, М.З.Зђкиев хезмђтлђрендђ аларныћ тљп њзенчђлеклђре ачыклана.

6) Татар телендђ синтетик џђм аналитик иярчен ќљмлђлђр мәсьәләсе академик М.З.Зђкиев хезмђтлђрендә җентекләп өйрәнелә башлый. Шул рәвешле телебезнең синтаксик закончалыгын ачуда, үзенчәлеген билгеләүдә Синтетик џђм аналитик ќљмлђлђргђ хас њзенчђлеклђр, синтетик џђм аналитик чаралар ќентеклђп тикшерелђ. Шулай ук иярчен ќљмлђлђрнећ функциональ-семантик тљркемнђре кић планда љйрђнелђ. М.З.Зђкиев татар теле синтаксисында беренчелђрдђн булып иярчен хђбђр, иярчен књлђм, иярчен аныклагыч, иярчен кереш ќљмлђлђрнећ кулланылуын таный, бу тљрдђге ќљмлђлђрнећ аналитик, синтетик тљрлђрен књпсанлы мисаллар нигезендђ анализлап тикшерђ.

М.З.Зђкиевнећ синтаксис љлкђсендђге ачышлары, яћалыклары, ђлбђттђ, болар белђн генђ чиклђнми.

80 нче еллар башында галимнђр алдына татар теленећ академик грамматикасын яћадан тљзеп русча чыгару бурычы куела џђм 1992—1993 елларда бу хезмђт М.З.Зђкиев ќитђкчелегендђге авторлар коллективы

тарафыннан љч томда чыгарыла. 1994 елда “Татарская грамматика” дип аталган љч томдагы бу академик басма Татарстан Республикасыныћ фђн џђм техника љлкђсендђге дђњлђт премиясенђ лаек дип табыла.

М.З.Зђкиев тарафыннан тљзелгђн 488 битлек “Синтаксис” томына књп кенђ яћалыклар кертелђ. Бу синтаксис китабы фђнни ќђмђгатьчелек тарафыннан ќитди фђнни хезмђт буларак бђялђнђ, «татар теле гыйлемендђ яћача яћгырый торган зур бер казаныш була»[7].

Китап “Гади ќљмлђ синтаксисы”, “Кушма ќљмлђ синтаксисы” џђм “Текст синтаксисы” дигђн бњлеклђрдђн тора. Татар сљйлђмен тљзегђндђ, сњзлђрнеќ њзара бђйлђнеше, сњзлђрнеќ валентлыгы (кайсы сњз кайсы сњз белђн бђйлђнешкђ керђ алу-алмавы), сњзтезмђлђр, ќљмлђ калыпларына багышланган бњлеклђр авторныћ ђњвђлге хезмђтлђреннђн алынып, яћадан тулыландырылып язылган. Китапныћ башка љлешлђре, џичшиксез, татар теле синтаксисы фђненеќ яћалыгын тђшкил итђ. Мђслђн, “Гади ќљмлђ синтаксисы бњлегендђ, традицион булган “Сњзтезмђлђр”, “Ќљмлђ кисђклђре”, “Сњз тђртибе”, “Ќљмлђ тљрлђре» белђн бергђ, татар синтаксисы фђне љчен бљтенлђй яћа темалар да карала. “Гади ќљмлђнеќ грамматик схемалары џђм модельлђре” дигђн яћа бњлектђ татар теленђ хас ќљмлђ калыплары тикшереп ачыклана, аларныћ структур модельлђре књрсђтелђ. Татар ђдђби сљйлђмендђ 52 калып-схема ачыла, аларныћ нинди мђгънђ белдерњгђ сђлђтле булулары тикшерелђ, формалары буенча тљрлђре (парадигмалары) ачыклана. Синтаксисы фикеренчђ, 52 ќљмлђ калыбыныћ 32 се ике составлы, 18е бер составлы модельлђр; њрнђк љчен ике фразеологик модель тђ књрсђтелђ. Мђсђлђн, Ия+Хђбђр-макчы (Ул язмакчы) калыбы-схемасы русча Под. — Ск. – макчы моделе белђн књрсђтелгђн. Семантикасы — ия белђн бирелгђн субъект башкарырга ниятлђгђн процессны хђбђр итњ. Бу калыпныћ фигыльгђ хас инкяры юк (*бармамакчы* дип ђйтмилђр), исемгђ хас инкяры *бар (бармакчы тњгел).* Ул

---

[7] Ибраџимов С. Тел фђненеќ яћа казанышы: Татарская грамматика Т.З. “Синтаксис” китабына рецензия / С.Ибраџимов // Татарстан хђбђрлђре. — 1994. — 4 февраль.

телгђ хас булган тљрле парадигмалары белђн иде, ит, бул фигыльлђре ярдђмендђ тљрлђнђ.

Џђрбер ќљмлђ калыбыныћ нинди формаларга џђм парадигмаларга керђ алуын тикшерњгђ автор аерым бер бњлекчђ багышлый. Биредђ џђрбер калыпныћ зат парадигмасы, тљр (наклонение) парадигмасы ќентекле књрсђтелђ. Татар теленђ хас ќљмлђ калыпларыныћ сљйлђмдђ гамђлгђ керњлђрен љйрђнњ дђ татар синтаксисы фђне љчен яћалык. Шушында ук ќљмлђлђрнећ семантик кисђклђргђ таркалуы да схема-модельлђр белђн књрсђтелгђн. Шул рђвешле, 52 структур калып табылган џђм аныћ тљрлђре бирелгђн, схеманыћ кулланылыш формалары џђм тљрлђнеше књрсђтелгән.

“Кушма ќљмлђ синтаксисы” бњлегендђ кушма ќљмлђлђрнећ синтетик џђм аналитик тљрлђре дђ ќентекле чагылыш тапкан. Элекке синтаксис китапларында бирелгђн классификациядђн аермалы буларак, тљп яћалык шул: традицион синтетик кушма ќљмлђлђр, иярченле кушма ќљмлђлђрдђн аерылып, ябышкан (спаянные) кушма ќљмлђлђр дип љйрђнелгђннђр. “Иярченле кушма ќљмлђ” дип тљзелеше белђн џинд-европа теллђрендђге “Сложноспаянные предложения”гђ азмы-књпме туры килгђннђре генђ, ягъни элек “аналитик кушма ќљмлђ” дип аталганнары гына алынган. М.З.Зђкиев аћлатуынча, бу бњленеш рус тюркологларыныћ тљрки теллђрдђ кушма ќљмлђлђр ђле џинд-европа дђрђќђсенђ њсеп ќитмђгђн дип расларга тырышуларыныћ дљреслеккђ туры килмђвен књрсђтњ љчен њткђрелђ. Сњз ућаеннан шунысын да искђртеп узарга кирђк, соћрак язылган синтаксис дђреслеклђрендђ иярченле кушма ќљмлђлђрне синтетик џђм аналитик дип бњлњ яћадан кайтарыла.

Русча язылган академик синтаксиста “Текст синтаксисы” бњлеге дђ яћа эзлђнњлђр белђн баетыла. Текст синтаксисы белђн тыгыз бђйлђнгђн грамматик категориялђр (хђбђрлек џђм модальлек, ким џђм атау ќљмлђлђр, актуаль кисђклђр, тезем џђм чит сљйлђм), текстныћ мђгънђви, коммуникатив, структур, грамматик бљтенлеге гаять ќентекле рђвештђ

тикшерелђ. Кушма ќљмлђ тљзелешенећ ифрат бай синонимнарын бирњ, њзгђрешлђрен књрсђтњ, текст синтаксисын яктырту — болар џђммђсе хезмђтнећ кушма ќљмлђ синтаксисына караган яћалыгы булып тора.

1999 нчы елда М.З.Зђкиев тарафыннан тљзелгђн татар грамматикасынын татарча академик басмасы дљнья књрђ. Бу хезмђттђ «Гади ќљмлђ синтаксисы» џђм «Кушма ќљмлђ синтаксисы» авторнын элеккеге елларда басылган хезмђтлђреннђн алынып, яћадан тулыландырып язылганнар. Бу татарча академик синтаксиста татар сљйлђменећ синтактик (шђкли) џђм семантик структурасы тагын да тирђнрђк ачыла. Биредђ тасвирлама синтаксис кына тњгел, тарихи, чагыштырмалы, контрастив, диалекталь џђм стилистик синтаксиска караган кызыклы мђгълњматлар да урын ала.

2006 елда М.З.Зђкиевнећ “Татар синтаксисы” китабы басылып чыга. Ђлеге дђреслек югары уку йортлары љчен тђкъдим ителђ џђм “Татар грамматикасы”нын 3 нче томына нигезлђнеп язылган. Дђреслектђ, ќљмлђдђ сњзлђр бђйлђнеше, сњзтезмђлђр, ике составлы ќљмлђлђр баш џђм иярчен кисђклђр, модаль кисђклђр, гади ќљмлђ тљрлђре, кушма ќљмлђ, катлаулы кушма ќљмлђ синтаксисы бњлеклђре бик ќентеклђп яктыртылган. Дђреслектђ џђр бњлектђн соћ белемнђрне тикшерњ љчен књптљрле сораулар џђм биремнђр тђкъдим ителђ, синтаксик анализ ясау њрнђклђре књрсђтелђ.

Тикшеренњлђрдђн књренгђнчђ, М.З.Зђкиевнећ књп еллык гыйльми тикшеренњлђре џђм югары уку йортларында укыту тђќрибђсе нигезендђ эшлђнгђн югары сыйфатлы дђреслеклђре, мђктђп џђм вуз программалары ярты гасыр дђвамында татар синтаксисы фђненђ џђм синтаксисны укыту методикасына хезмђт итеп килђ. Инде менђ 50 елга якын югары уку йортларында, педколледжларда татар теле синтаксисы М.З.Зђкиев дђреслегенђ нигезлђнеп укытыла. Галимнећ татар теле синтаксисы буенча язылган методик кулланмалары, ярдђмлеклђре бњгенге кљндђ дђ студентларнын, татар теле укытучыларынын љстђл китабы булып тора.

(Методик књрсђтмђлђр, таблицалар џђм схемалар: Читтђн торып уку бњлегендђ хђзерге татар ђдђби теле синтаксисын њзлеклђреннђн љйрђнњ, имтиханга ђзерлђнњ џђм контроль эш башкару љчен. Казан, 1966; Синтаксистан методик кулланма: Университет џђм педагогия интитутыныћ татар бњлеклђрендђ укучы студентлар љчен. Казан, 1969, џ.б.).

М.З.Зђкиев татар џђм рус теллђренећ чагыштырма синтаксисын љйрђнњгђ дђ зур љлеш кертђ. Бу юнђлештђ галимнећ Ф.С. Сафиуллина, К.З. Зиннатуллина, С.М. Ибраџимов белђн берлектђ язган дђреслек-кулланмалары булачак тел белгечлђре, тђрќемђчелђр љчен дђ ђџђмиятле хезмђт булып тора. (Сопоставительный синтаксис русского и татарского языков Ч.2: Простое предложение: Учебное пособие для студентов. Казань, 1974; Сопоставительный синтаксис русского и татарского языков. Ч.3: Сложное предложение: Учебное пособие для студентов. Казань, 1977).

М.З. Зђкиевнећ татар теле синтаксисы љлкђсендђге эшчђнлеген љйрђнеп, шундый нђтиќђ ясарга кирђк: галим тел белеменећ синтаксис љлкђсе буенча татар сљйлђмен аћлатуныћ тљзек системасын барлыкка китерде, бик књп синтаксик књренешлђрне ачты. Тљрки теллђрнећ грамматик тљзелешен аћлатуда њз мљстђкыйль карашы, њз мђктђбе булган талантлы галимнећ бу љлкђгђ караган саллы фундаменталь хезмђтлђре ярты гасыр дђвамында кулланылып, бњгенге кљндђ дђ актуальлеген югалтмыйлар.

2. М.З.Зђкиев татар теле синтаксисына књп кенђ яћалыклар алып килђ. Галим тарафыннан беренчелђрдђн булып, яћа синтаксисик књренешлђр ачыклана: 1) иярчен кисђклђр бњленешендђ дњртенче иярчен кисђк — аныклагыч таныла; 2) сњз тђртибенђ бђйле рђвештђ актуаль

кисђклђр турында беренче мђгълњматлар М.З.Зђкиев тарафыннан ђйтелђ; 3) М.З.Зђкиев татар теле синтаксисында љстђлмђ дигђн терминны кулланышка кертђ; 4) бер составлы ќљмлђлђрнеѓ њзенчђлеклђре, аларныѓ структур-семантик тљркемнђре системалы тђртиптђ тљркемлђп тикшерелђ; 5) татар телендђ синтетик џђм аналитик иярчен ќљмлђлђр књренеше академик М.З.Зђкиев хезмђтлђре белђн килеп керђ. Синтетик џђм аналитик ќљмлђлђргђ хас њзенчђлеклђр, чаралар ќентеклђп тикшерелђ. 6) шулай ук иярчен ќљмлђлђрнеѓ функциональ-семантик тљркемнђре киѓ планда љйрђнелђ. М.З.Зђкиев татар теле синтаксисында беренчелђрдђн булып, иярчен хђбђр, иярчен књлђм, иярчен аныклагыч, иярчен кереш ќљмлђлђрнеѓ кулланылуын таный, бу тљрдђге ќљмлђлђрнеѓ аналитик, синтетик тљрлђрен књпсанлы мисаллар нигезендђ анализлап тикшерђ.

ЂДЂБИЯТ

1. Абделхан Ђ. Ил китђ, тамыр кала / Ђ.Абделхан // Мђдђни ќомга. — 2003. — № 48. — Б. 16.

2. Абилов Ш. Академик салган юл / Ш.Абилов // Татар иле. — 1999. — № 33—34. — Б. 7.

3. Академик Мирфатих Закиев. Ќитмеш еллыгына. — Москва: Инсан, 1998. — 420 с.

4. Асылгђрђев Ш. Њсеш баскычлары: Академик Мирфатих Зђкиевкђ 75 яшь. / Ш.Асылгђрђев // Казан утлары. — 2003. — № 8. — Б. 165—173.

5. Гђрђй И. Олуг галим: Мирфатыйх Зђкиев / Ирек Гђрђй // Татарстан. — 1998. — № 7. — Б. 66.

6. Ибрацимов С. Тел фђненећ яћа казанышы: Татарская грамматика Т.З. “Синтаксис” китабына рецензия / С.Ибрацимов // Татарстан хђбђрлђре. — 1994. — 4 февраль.

7. Исхаков Д. Татарстанда ни љчен халкыбыз тарихы язылмый? (М.Зђкиевнећ “Тарихыбыз язылами цђм ничек?” мђкалђсенђ каршы) / Д.Исхаков // Ватаным Татарстан. — 1996. — 5 июнь.

8. Колдухов В. Тамырлардан таныргa / В.Колдухов // Казан утлары. — 1988. — № 12. — Б. 144—146.

9. Кђримова А. Кирђкле дђреслекнећ ќитди кимчелеклђре / А.Кђримова // Совет мђктђбе. — 1959. — № 4. — Б. 61—63.

10. Кђримуллин Ђ. Тел тарихы — халык тарихы ул / Ђ.Кђримуллин // Шђцри Казан. — 1995. — 28 июнь.

11. Латыйпов Ђ., Максимов Н. Халыкара танылган галим / Ђ.Латыйпов, Н.Максимов // Мђгариф. — 1993. — № 3. — Б. 11.

12. Мирфатых Закиевич Закиев: Библиография ученых Татартстана. — М., 1995. — С. 174.

13. Мирфатих Зђки улы Зђкиев // Фђнни Татарстан. 2003. — № 3, 4. — Б. 185—186.

14. Мирфатых Закиевич Закиев // Кто есть кто в Республике Татарстан. Выпуск, дополненный по состоянию на 1 июля 19669 г. — Казань, 1996. — С. 192.

15. Поварисов С. Фикер цђм сљйлђм сђнгате / С.Поварисов // Ленин байрагы (Бљгелмђ). — 1985. — 25 май.

16. Рыцарь науки: Рассказываем о лауреатах — о М.З.Закиеве // Научный Татарстан. — 1995. — № 2. — С. 85—87.

17. Сафиуллин Ђ. Файдалы китап / Ђ.Сафиуллин // Заман Татарстан. — 1995. — 8 декабрь.

18. Сафиуллина Ф. Камиллекнећ чиге юк / Ю.Сафиуллина // Совет мђктђбе. — 1982. — № 8. — Б. 62—63.

19. Тенишев Ђ., Сафиуллина Ф. Њр артыннан њрлђр књренђ / Ђ.Тенишев, Ф.Сафиуллина // Казан утлары. — 1978. — № 8. — Б. 177—179.

20. Тенишев Э.Р. Мирфатых Закиевич Закиев / Э.Р.Тенишев, Ф.А.Ганиев, Р.А.Юсупов // Советская Тюркология. — 1988. — № 5. — С. 113—114.

21. Фатыйхова А. Мирфатих Зђкиев: Ић зур ућышым — шђкертлђрем / А.Фатыхова // Мђйдан. — Чаллы. — 2003. — № 7. — Б. 132—134.

22. Хисамов Н. Су тљбендђ асылташ, су тулкытсаћ чыгадыр / Н.Хисамов // Мђдђни ќомга. — 1998. — № 40. — Б. 14—15.

23. Хисамов Н. Академик М.З.Зђкиев џђм халкыбызныћ милли яћарышы / Н.Хисамов. Хђтер сагында. — Казан, 2004. — Б. 373—381.

24. Хисамова Ф. Авылдаш, остаз, академик / Ф.Хисамова // Мђгърифђт. — 1998. — 24 октябрь.

25. Хаков В. Катлаулы мђсьђлђлђрне хђл итњ юлында / В.Хаков // Казан утлары. — 1978. — № 11. — Б. 169—174.

26. Хђйруллин М., Шђрипова Н. Милли тел мђсьђлђлђре / М.Хђйруллин, Н.Шђрипова // Ватаным Татарстан. — 1995. — 8 декабрь.

27. Ђхмђтќанов М. “Биармия” дђњлђте булганмы? (М.З.Зђкиевнећ Биармия дђњлђте турындагы карашларына каршы) / М.Ђхмђтќанов // Ватаным Татарстан. — 1996. — 11 июнь.

28. Юсуф Саглам, Наил Шђйхул. Тљрки эзлђр кая илтђ? / Саглам Ю., Шђйхул Н. // Заман — Татарстан. — 1998. — 10 апрель.